

DOKUMENTUMMŰSOROK, DOKUMENTUMJÁTÉKOK A RÁDIÓBAN

Lóránd Lajos

Egy évtizeddel ezelőtt érdekes, ma is tartó folyamat kezdődött világszerte. Azóta a regény- és drámairodalomban a nem-fikciós, a dokumentáris művek számának, szerepének növekedése figyelhető meg.

A tényirodalom iránti érdeklődés összhangban van a tudományos és a technikai haladás új fejleményeivel. Az olvasói kereslet megnőtt a társadalmi és természettudományos ismeretterjesztés, népszerűsítés, összefoglalás iránt. Az okok közé tartozik a pontosság-, mérhetőségi-igény. A nem-fikciós műfajok pontosabbnak, megbízhatóbbnak, tudományosabbnak tetszenek a többinél. Az okok sorában szerepel az ellenállás a mesterkéltnek érzett irodalmisággal szemben.

A tényirodalom elterjedése bizonyos fajta tiltakozás. A szocialista országokban tiltakozás a szépítő szemantizmus ellen, a kapitalista országokban a tényleírás lázadását, robbantó szándékot rejt a fennálló rend ellen.

Az esztétikai igényü, értékü tényközlő művek, különösen, ha ilyenek nagy számban jelentkeznek, hatással vannak a már bevett, polgárjogot nyert műfajokra, a regényre, az elbeszélésre, a drámai formákra, s persze a film, a rádió, és a televízió megfelelő műfajaira is. A dokumentarizmus jelzi a megváltozott valóság nyomását a művészi ábrázolás hagyományos módszereire.

Sajátságos jelenség, hogy míg a tényirodalom ország- s világszerte fellendülőben van - addig a rádióban a dokumentumjáték fejlődése egy darabig stagnált. A vezető szervek fölfigyeltek erre a jelenségre, több ízben is foglalkoztak a kérdéssel és 1971 júniusában, majd egy évvel később, a műsorülés külső szakemberek írásbeli jelentése alapján megvitatta a dokumentumműsorok, dokumentumjátékok helyzetét. Az alábbiakban részleteket közlünk a két vita anyagából.

Mi a dokumentumjáték?

KOROKNAI ZSUZSA: A dokumentumjáték az ugynevezett tényirodalom

rokona. Ennek az irodalomnak a műfaji határai viszonylag tágak: a dokumentumregénytől és dokumentumdrámától a szociográfiai tanulmányig és az irodalmi riportig terjednek. Közös vonásuk azonban, hogy következetesen ragaszkodnak a valóság tényeihez, ezeket és csakis ezeket dolgozzák fel, hol szigorubb, hol oldottabb irodalmi formában. A dokumentumműsor minden változata - bármily furcsa is - elsősorban intellektuális műfaj. Ami nem mond ellent annak, hogy népszerűnek és közérthetőnek kell lennie. Sőt: a két mozzanat szorosan összefügg. Mondhatnám: egymást feltételezi.

*

LUKÁCSY ANDRÁS: Ugy hiszem, hogy a dokumentumprodukciók fogalmában egyrészt a korrigálatlan valóságanyag, másrészt az ilyen természetű anyagok művészi rendezettsége a döntő. Vagyis az a kérdés, sikerül-e a valóság tényeiből /amelyeknek felsorolása elsősorban információértékű és az értelenre ható/ okszerű csoportosítás és tömörítés, vagyis esztétikai elrendezés során új, - értelemre és érzelemre most már egyaránt és magasabb szinten ható, katartikus hatást nyújtó - művészi minőséget létrehozni?

Az esztétika törvényszerűségeinek maradéktalanul megfelelő minőség ezen a téren a dokumentumjáték: ugyanazokkal az igényekkel fordulunk felé, mint a fiktív cselekményen alapuló hangjátékhoz, sőt az utóbbi időben a hangjátékirodalomnak olyan jelentős típusává vált, hogy a nemzetközi versenyeken már-már egy kategóriába sorolják. Mindez kapcsolatba hozható a non-fiction világméretű előretörésével az irodalomban.

*

LÉKAY OTTÓ: A dokumentumjáték lényegében a drámai műfajok legfőbb törvényeit tartja tiszteletben, komplexebb hatásra törekszik, okozati összefüggéseket tár fel, használ bizonyos dramaturgiai módszereket, késleltetést, a hallgató "félrevezetését", részmeleglepetéseket és egyéb dramaturgiai fogásokat. De ami a leglényegesebb, valamiféle katarzison keresztül igyekszik érzelmi hatást keltve az értelemre is hatni.

*

KOROKNAI ZSUZSA: A dokumentummű sohasem lehet öncélú. Történelmileg kialakult műfaji sajátosságaiból következik, hogy társadalmilag elkötelezett. A jó dokumentummű nem a valóság perifériális vagy éppen kuriózus eseteihez nyúl, hanem a jelen és a közelmúlt lényegi, aktuális problémáit dolgozza fel.

A dokumentummű feldolgozásmódjában implicite rejlik a jobbitó szándék. Műfajilag idegen tőle azonban mindenfajta szájbarágó agitáció, direkt didaktika éppugy, mint a prédikáló moralizálás és érzélgősség. A dokumentummű - úgy vélem - akkor hatásos, ha a tények erejével, az összefüggések feltárásával készletet gondolkozásra, győz meg és agitál.

A tiszta műfajú dokumentumjáték megtörtént eseményre /eseményekre épül, s cselekménye az eredeti szereplők - gondosan összekomponált - elbeszéléséből bontakozik ki. Ez a "rádió véré" -műfaj, tapasztalataim szerint, a legmeggyőzőbb és leghatásosabb. Nem tartom célravezetőnek a túlzott műfaji szigorúságot. El tudok képzelni nagyon hatásos és kiemelkedően érdekes "irodalmi riport"-szerű dokumentumjátékokat, melyekben egy-egy valós problémát nem konkrét, megtörtént eset kapcsán, hanem bizonyos fokig általánosítva dolgoznak fel, a szerepeket színészekkel játsszatják el. Ilyen esetben azonban fokozott gondot kell fordítani a probléma világos, pontos exponálására, a szereplő személyek helyzetének precíz meghatározására. A dokumentumjátéknak ebben az esetben is fölöttébb valószerűnek kell lennie, - mert ha nem az, akkor már nem is dokumentumjáték, hanem valami más.

Dokumentumműsor, dokumentumjáték és a riport

LUKÁCSY ANDRÁS: A dokumentum kategóriába sorolt rádiós produkciók legnagyobb része riportra épül. Az alkotók - akik többségükben maguk is riporterek - nem igen tudnak más kiindulópontot elképzelni a non-fiction jellegű produkcióhoz, mint ezt. Ez nem lenne baj - végül is a dokumentum-produkció egy lehetséges építkezési módjáról van szó -, ha nem maradnának meg jobbára ezen a riport-szinten. Az alkotók többnyire szemmel láthatólag riportelemek mennyiségi halmozásától várják az eredményt.

*

VAJDA FERENC: Tulajdonképpen a dokumentumjátékoknak a rádióban is - de nemcsak a rádióban, színpadon is a kiinduló pontja és az alapja - mint korszerű műfajnak, amelynek nagyon sokféle változatát ismerjük - a valóság megismertetésére való törekvés, annak feltárása, szikáran agitativ hatású bemutatása.

Tehát tulajdonképpen az újságírói munka az alapja a dokumentumjátéknak is. Bármilyen változatban készül is el a sokféle megközelítés közül.

*

VENCZEL ISTVÁN: Mi a dokumentumjáték vagy a dokumentumműsor? Mindenképpen megtörtént események ábrázolása, illetve a valóság ábrázolása. Ennek alapján tehát úgy tekinthetnénk, hogy a történelmi rádiójátékok is dokumentumműsorok, mégis a köztudatban a dokumentumműsor leszűkül a közelmultra vagy a jelenre: tehát napjaink legégetőbb problémáit vagy legfontosabb történéseit próbálja hitelesen bemutatni. Ez nem zárja ki azt, hogy a történelmi rádiójátékok is hitelesek.

*

LUKÁCSY ANDRÁS: A riportösszeállításokban vagy dokumentumműsorokban az információérték dominál. E vonatkozásban örömmel állapíthatjuk meg, hogy bennük többnyire kitűnő riporteri munka revelálódik: a megszólaltatásnak, a beszélgetésnek és a célratoró riportszerkezetnek kitűnő példáival lehet találkozni. Mindez azt mutatja, hogy a Rádióban van egy átlagon felül igényes riportergárda, amely egyéni ambícióktól is hajtva keresi a munkaminőség megemelésének, a szakmai továbblépésnek útját. Ezek a produkciók szubjektíve is egészséges szándékokat, jó kezdeményezéseket tükröznek. Csak éppen aligha helyezhetők a dokumentumjáték magas szintű, művészi kompozíciót is feltételező skatulyájába.

*

VENCZEL ISTVÁN: A dokumentumműsor műfajában mindenfajta eszközt el tudok képzelni. Lehet tiszta riporteri eszközzel megoldott dokumentumműsor, lehet kevert műfajú, hibrid műsor is, amikor az irodalmat is segítségül hívja az alkotó saját véleményének, gondolatának hitelesítése, vagy a műsor szebbé tétele érdekében. Van olyan dokumentumműsor is, amely teljes egészében hibrid, az élőbeszéd, az írott dokumentum, a művészi illusztráció kiegészíti egymást, és ez adja azt a hatást, amelyet szeretnénk elérni a hallgatóban.

*

LUKÁCSY ANDRÁS: Voltaképp egyetlen tételt szeretnék bizonyítani. Azt ugyanis, hogy a mi rádiós gyakorlatunkban igen kiváló dokumentumműsorok születnek, de csupán igen kevés, minden igényt kielégítő dokumentumjáték. Ez egyszerű ténymegállapítás, értékítélet nélkül: a maga helyén a dokumentumműsor is fontos és hasznos hatóeszköz, és megvan a konkrét funkciója a műsorszerkezetben.

A dokumentumműsor az esztétikai szervezettség alsóbb fokán álló adásforma, amelyben a valóságközlés, az információ és az értelmi hatás dominál, s amelynek a művészi kompozíció csak járulékos, mellékes hatásfokozó eleme. A rádióban rendszerint az "agitprop" fronton jelentkezik, mint a valóságtükröző adások /riportműsorok/ magasabb szintű formája. Benne a közvetlen célzat, a hasznossági elv rendszerint megelőzi a művészi igényt.

*

LISZKAY TAMÁS: A névben: - "dokumentumjáték" - szereplő két szó jelzi a műfaj összetevőit is. Ez összetevők mindegyike nélkülözhetetlen, egymást tételezik, sőt "keverési" arányuk is meghatározó. A valóság elemei, a dokumentumok, legyenek azok életrajzi dokumentumok vagy akár napi hírek, a legtöbb irodalmi alkotásban jelen vannak, de szabadon kezelt nyersanyagként. A közönségnek nem kell tudnia arról, hogy a látottak, hallottak vagy olvasottak megtörténtek-e vagy sem, mennyi azokban a valóságanyag. A dokumentumjátékban viszont a tény nem nyersanyag, hanem maga a mi. Az alkotó tudatosan vállalja, hogy adatokból

indul ki, azokból építkeznek, azokhoz tér vissza, azokkal érvel, cáfol, azokkal nevetet, csufolódik vagy rikat meg, borzaszt el. A közönségnek - olvasónak, nézőnek, hallgatónak - tudnia kell, értesülnie kell róla, hogy itt tényeket, adatokat, közvetlen valóságot kap.

Ha viszont a dokumentumjáték összetételéből csak a dokumentum kap hangsúlyt s hiányzik az alkotói formálás ereje, bátorsága, egyénisége - mondhatnánk így is: tehetsége - akkor a "játék" szó eltüntével eltűnik, illetve átalakul az esztétikai érték, hatás is. Hogy rádiós terminológiára fordítsuk: a dokumentumjátékból riportösszeállítás lesz, melynek nincs semmiféle irodalmi, esztétikai célkitűzése. Ez már publicisztika.

*

MORAVECZ IMRE: Azt hiszem, elfogadhatjuk azt a meghatározást, mely szerint a dokumentumjáték: megtörtént események feldolgozása a drámaírás eszközeivel. A műsorkészítésnél az író használ dramaturgiai fogásokat is. Tulajdonképpen még a vegyes jellegű dokumentumjátéknál vagy műsoroknál is áll ez a megállapítás. Ott ez a dramaturgiai feladat természetesen másként jelentkezik, mint az írott dokumentumjátéknál. A "dokumentumműsor" - amikor nemcsak a játék szót hangsúlyozzuk, hanem általában a dokumentumműsorról beszélünk - egyben sokkal nagyobb "játékot" is enged a riportázs, a publicisztika irányában. Ezek keverten is jelentkezhetnek, és a legkülönbözőbb hangeffektusok kapnak szerepet - a csont-operáció kalapálásától a hiénák üvöltéséig - melyek élővilágunkat csak jellemezhetik.

Mire képes a dokumentumjáték? Mit várunk a dokumentumjátéktól?

NÁDASY LÁSZLÓ: A művészet mint társadalmi tett, korunkban mindezekelőtt a dokumentarizmus mű- és válfajaiban realizálódik.

*

LÓRÁND LAJOS: Szerkesztő, író és a műsort adó szerv, tehát maga a rádió, a dokumentumjátékkal közvetlenül és gyorsan szólhat az emberekhez, fejtheti ki a maga álláspontját. A dokumentumjátékkal, amely a hangjáték egyik ága, a vertikális ábrázolásmód révén apró, de az adott időszakra jellemző esemény kibontásával a nagyobb összefüggéseket ismertetni lehet, amelyek közrejátszottak a látszólag lényegtelen ügyben. Koroknai Zsuzsa írásos anyagában áll, hogy a dokumentumjáték társadalmilag elkötelezett. Ehhez hozzátenném, hogy ez az elkötelezettség a dokumentumjátékban határozottabb, egyértelműbb, mint a rádió más politikai, művészi műsoraiban. A jó dokumentumjátékkal nyíltan lehet politizálni, mindenfajta szájbarágó agitáció, direkt, didaktikus prédikáció és moralizáló érzelgősség nélkül. Anélkül, hogy szürkén, sematikusan szólnánk hozzá a kor nagy kérdéseire, a tények erejével, az összefüggések feltárásával kell meggyőzőnek lennünk. Így a jobbitó

szándék - ez is Koroknai Zsuzsa kifejezése - intenzívebben ugrik ki.

A legtöbb dokumentumjáték a benne rejlő tényanyag révén szükségképpen áttétel nélküli. Nem feszíti meg a hallgatók pszichikumát, ezért a nem olvasó, nem hallgató réteg olvasóvá, hallgatóvá tételének eszköze is lehet. A dokumentumjáték képes fölkelteni a nem olvasó, nem hallgató réteg érdeklődését a bizonyítható, az egy az egyben megírt művek iránt. Így a dokumentumjátékban benne van potenciálisan a rádióhallgató tábor növelésének lehetősége, a nagy és még nagyobb tömegekhez szólás lehetősége, a közérthetőség és a dokumentumok demokratizmusa révén.

*

DR. KISS KÁLMÁN: Hogy miért fontos, miért jelentős a dokumentumműsorok különböző megjelenési formája a rádióban, ahhoz csak egy adalékot tennék hozzá. Ez egy pszichikai adottság, ami a modern ember számára - úgy látszik - egyre nagyobb jelentőséggel bír. Mégpedig az, hogy nekem ne magyarázzák a tényeket, hanem tegyék le elém őket s ismerjenek el engem felnőttek azzal, hogy a tények alapján elgondolkozom, el tudok gondolkodni és ebből leszűröm a következtetést. Éppen ebben van ezeknek a dokumentumműsoroknak a hallatlan agitativ lehetősége.

*

NÁDASY LÁSZLÓ: Az általánosítás igényével e sorok írója a következő tanulságokat vont le /részint a meghallgatott művek, részint saját munkássága alapján/:

1. a hiteles - erkölcsileg is vállalt - szerzői koncepciót nem pótolja /esztétikailag sem/ a revü-szintű álkompozíció;

2. a komponáló-készség /tehetség, műveltség, tájékozottság stb./ nem pótolja a hiteles /"erkölcsös"/ szerzői állásfoglalást;

3. az egyéni /szerzői/ állásfoglalást a dokumentarista műfajok éppúgy nem nélkülözhetik, akár a hagyományos irodalom, művészet;

4. a dokumentarizmus is mérhető esztétikai mércével, sőt - végső soron - csak azzal mérhető;

5. a dokumentarista jellegű műfajokat vagy megszólalásokat /bármely közlési szférában/ fenyegető legfőbb veszély: egyrészt a "puszta" információ /horizontális áttekintés/ mint divat /s a csupán erre hivatkozó terjedelem/, másrészt a hazai hagyományos retorika révén "kultur-műsorrá" rontott dokumentarizmus.

Ami a részletmegoldásokat illeti, sok problémát lehetne még felsorolni: pl. a közvetlen információk "begyűjtése" során szerzett riporter rutin hátrányai, esztétikai szempontból, dokumentarizmus és esztétika "hivatalos" - anyagiakban is realizálódó - szétválasztása, a szerzői egyéniség /néha a riporter, néha a szerkesztő, néha a rendező tűnik szerzőnek/ tisztázatlansága; a riporter /szerzői/ magatartás "kincstári oprimizmusa" néha kiáltóan ellentmond a rögzített vallomás-

sok /tények/ erejének; zavar, ha a riporter exhibicionista, ha a legérdekesebb pillanatokban, fölösleges kérdésekkel az alany torkára forrasztja a szót, s épp annyira, ha a szerkesztő /rendező/ túl sok redundanciát, tautológiát engedélyez, ha nincs szive vágni.

A legfőbb tanulságokat így foglalnám össze: jól-rosszul tettenért esetlegességek /egy-egy valóságélem önmagában/ jól-rosszul összeállított /az átlag-elvárásnak megfelelő/ kompozícióban, eredeti, bátor /konceptiózus/ szerzői állásfoglalás híján, /amely nemcsak "tudást", de erkölcsi tartást is föltételez/, nem szerveződnek műalkotássá. Vagyis: véleményem szerint a dokumentumokból összeállított /s bármely médium által közvetített/ műsor vagy játék is csupán esztétikai mércével minősíthető, különben megmarad a puszta információ /hiradó, krónika, tudósítás stb./ szintjén.

*

A dokumentumjáték a dramaturgián

LÉKAY OTTÓ: A dokumentumjátéknak az az alapvető követelménye, hogy kerek, zárt, befejezett történetről szóljon, tehát befejezett legyen a cselekmény olyan értelemben, hogy vagy sikerrel, vagy kudarccal, igenel vagy nemmel végződjék, s még ha a szerző nyitva hagyja is a kérdést, ez a kérdés szónoki legyen, tehát már előre szuggerálja a választ, amelyet a hallgatónak kell megfogalmaznia. Ez a befejezés, - tehát sikere vagy kudarca a magatartásnak, egy jellemnek, egy törekvésnek - ne kommentárban fejeződjék ki, hanem a cselekmény által. Ez sem szentírás persze, mert például Brecht jó néhány színpadi művében nem röstellt kommentárszerű konkluziókat levonni. De ott más dramaturgiai fogások és ábrázolásbeli ravaszságok előzték meg ezt az egészen direkt és nyers megfogalmazását a következtetésnek.

Mit tettünk eddig a Dramaturgián? Nem mennyiségi felsorolást vagy fölmérést szeretnék adni, hanem inkább arról beszélnék, hogy milyen módszerekkel próbáltuk a jogos igényt kielégíteni. A létrehozás nehézségének sorrendjében említenék három dokumentumjáték típust.

Az első típus írott anyagnak színészek által előadott dokumentumjátékká formálása. Ennek elsősorban történelmi témák feldolgozásánál van létjogosultsága.

A ma történő, ma lefolyó eseményeknek és tényeknek feldolgozása dokumentumjátékká ma már világszerte mellőzhetetlenné teszi, hogy eredeti, tehát mondjuk, natur felvételekből készüljön a dokumentumjáték.

Kísérleteztünk egy másik formával is, amely egy lépés e felé a korszerűbb forma felé: ez pedig az írott anyagnak és a natur felvételeknek keverékéből összeálló dokumentumjáték. Ez kétségtelenül hibrid műfaj, de szalonképessé lehet tenni és el lehet kerülni a stiluskeve-

redést úgy, hogy az eredeti felvételek és a színész által elmondott, írott szöveg nagyon élesen elválnak egymástól, tehát a színész nem akar riportalanyt alakítani, vagyis a szerző nem riportalany álarcában akarja a színészt megszólaltatni.

A lehallgatott anyagok között eredetileg erre volt példa Braunnak a Csirkék Eldorádója c. műve. Riportokból, interjúkból áll, amelyeket kommentárok egészítenek ki. Mi színészekkel játszottuk, mivel a német eredeti riportokat nem tudtuk felhasználni.

A legnehezebb és alighanem a legfejlettebb fajtája a dokumentumjátéknak az a típus, amelyet Gácsinak a Szoba-konyhája képviselt.

A fő nehézség itt természetesen az, hogy nem az író, nem a szerző határozza meg, hogy egy történet szereplői mit fognak mondani, mert ezek valóságos személyek és azt mondják, amit akarnak, bármilyen ügyesen kérdezzük ki, vallatjuk ki őket. Vagy pedig egyszerűen megtagadják a választ - ilyen is előfordult már - és megáll a szerző tudománya, mert nem kényszerítheti nyilatkozatra vagy színvállásra a riportalanyt.

A riporteri tehetségen kívül itt tehát nagyon szerencsés téma-választás is kell és szerencse a riportalanyok vagy a szereplők megtalálásában, mert vágni lehet a szóáradatot, amelyet fölvevünk szalagra, de tömör fogalmazásra kényszeríteni az alanyokat már nem lehet.

A mi körülményeink között ilyen riportokból, riportfelvételekből készülő dokumentumjáték készítésére hivatásos rádiós riporter vállalkozhat, és az esetek tulnyomó részében ez is történik. Ha a dokumentumjátékban tovább akarunk lépni, akkor ezt a formát kell továbbfejlesztünk.

Mi a helyzet külföldön?

LÉKAY OTTÓ: A Prix Itáliának van egy dokumentum-kategóriája. Tudomásom szerint írott, színészek által előadott anyag ott "labdába sem rughat". Eredeti külső felvételekből készült műsorok nevezhetők be, azokra figyelnek oda. Ezt a műfajt kell nekünk is művelnünk. Külföldön úgy nevezik ezeket, hogy mikrofonnal írott hangjáték, mi most nevezzük dokumentumjátéknak. A következő néhányat ismertetném egészen röviden:

A hagyományos, tehát irodalmi műhöz legközelebb álló fajtára az egyik példa, hogy Wolfgang Weyrauch, a jeles nyugat-német író és költő, - aki már elmúlt 60 éves - sem röstell olykor magnetofont akasztani a nyakába. Amikor Kölnben jártam, darabja még nem volt készen, nem hallhattam, de a címe a következő volt: Wie geht's Ihnen? Hogy van? Weyrauch magnetofonnal járta a nyugat-német városok utcáit, és találomra megszólított embereket ezzel a kérdéssel: hogyan van, hogy megy sora? Amit erre válaszoltak, azt szalagon hazavitte, megvágta, a maga írói, költői koncepciója szerint prózai és verses kommentárt fűzött hozzá,

tehát az önmagában kialakult költői vízióját a mai nyugat-német átlag-életéről ilyen riportillusztrációkkal egészítette ki, vagy az illusztrációkat egészítette ki a maga kommentárjával, teljesen mindegy.

Csak arra akartam példát említeni, hogy írók is foglalkoznak a mikrofonnal írt műfajjal.

Van egy Ferdinand Kriwet nevű nyugat-német szerző - egyébként regényíró, novellista is - akinek egy Apolló, Amerika című játékáról van tudomásom. Kriwet úgy látott munkához, hogy egy technikai munkatárssal és három sztereo riportermagnóval elrepült New Yorkba. Ott rádió- és televíziókészülékekkel egészítette ki a felszerelését, hogy több adóállomás közül a legfontosabbak műsorát vehesse. Így mintegy megsokszorozott füllel hallgatta és rögzítette mindazt, ami rádióban, televízióban, szállodában, utcán stb. hallható volt az Apolló 11 űrhajóról: ugyanis akkoriban hajtották végre az első Holdra szállást. Az újdonság ebben az, hogy nem csupán az eseményről akart tudósítani, mert azzal már elkésett volna. Nem is technikai, tudományos méltatás volt a célja, hanem a felvételek montírozásával azt a folyamatot érzékeltette, ahogyan az esemény az emberek tudomására jutott, ahogyan a részletek kibontakoztak, tisztázódtak. Vagyis a történetírás jelenidejűségét sikerült rekonstruálnia. Nem leírta az élményt, hanem átadta a hallgatónak, tehát jelenné varázsolta azt, ami történt, vagy történhetett volna. Ez pedig már nagyon közel van a dráma műfajához.

Még erőteljesebb a szerzői beavatkozás Paul Pörtner nyugat-német szerző Börzejáték című műsorában. Ennek anyagát a düsseldorfi tőzsdén vették fel. Az anyaga alkudozás, vita, licitálás, ígéretés és mindenzen keresztül az az emberi szenvedély, hangokban kifejezve, amit az árúk és értékpapírok adásvétele kavarr fel. Óriási vagyonok forognak kockán, s érthető, hogy ez a nagy tét rendkívüli feszültséget teremt. A licitálás néha másodpercek alatt zajlik le, sorsok dőlnek el. Ez így hallható a szalagon, hogy valaki felsír, a másik nevetőgörcsöt, a harmadik szivgörcsöt kap, felvijjog a mentőautó szirénája, s már indul is a következő licitálás, alkudozás, vita és így tovább.

Pörtner azonban nem elégszik meg ezzel: mivel a tőzsdei ügylet bonyolult folyamat, s ezt ott sem ismeri mindenki, olyan társasjáték közvetítését is belekomponálta, amely leegyszerűsítve tükrözi a börzén folyó játékot, ami azonban ott vérre megy. Tehát egy egyszerűbb játék bemutatása minden kommentár nélkül átvilágítja, érthetővé teszi a börzén folyó drámát, mert hiszen ez dráma volt.

A két történés párhuzamba állítása, kontrasztja tul is mutat a szűkebb értelemben vett témán. Más olyan élethelyzetekre, versengésekre is utal, amelyekben ugyanilyen farkastörvények uralkodnak, mint a tőzsdén. Pörtner egyetlen hangot sem vett fel stúdióban, csakis külső felvételekből állította össze az anyagot.

A már említett Csirkék Eldorádójának szerzője, Peter Leonhard Braun a nyugat-berlini Sender Freies Berlin feature osztályának a munkatársa, magát nem művésznek, hanem mesterembernek nevezi. Kissé szerény megfogalmazás, mert amit csinál, az művészet. Legpregnansabb produkciója - A 3. számú műtő, amely egy csipőizület pótlásáról szól. Beszéltem Braunnal Budapesten. Elmondta a következőt: amikor eszébe jutott, hogy egy műtétet kellene közvetíteni, válogatni kezdett a műtétek között. Azt mondta: írónak vagy ujságírónak legdrámaibb a szívműtét, csak hogy én nem író vagyok és nem ujságíró, hanem rádiós. Nekem a szívműtét nem mond semmit, annak lehet belső drámaisága, de nekem halanom is kell valamit. Így esett a választása a csipőizület-pótlásra, ami rettentő sok kalapálással, fűrészeléssel járó nagyon hosszú művelet, másfél-két óráig tart, ő azonban 60 percen belül meg akarta oldani. Elmondta, hogy milyen bonyolult utakat kellett megjárnia ahhoz, hogy a szenátus hozzájáruljon, azután az egészségügyi hatóságok, a kórház vezetése, amíg több műtét tanulmányozása után már kezdte sejteni, hogy egyáltalán hogyan kell a mikrofonokat felállítani, például a műtőasztal alá, felfelé néző mikrofonokat kellett alkalmazni, hiszen a sebész lefelé hajolva beszél, s alulról kell fölvenni a hangját. Egy ilyen másfél-kétórás műtét, még ha megrövidítik is 60 percre, monoton. Kilenc különböző műtétet vett fel, s ebből konstruált össze egyet, hiszen a menete ugyanaz, de egy beteggel elmondatta a kórházi ágyon az életét. Ezt az önéletrajzot vágta bele részleteiben a műtét folyamán, pontosan akkor, amikor a műtét egy bizonyos fordulóponthoz érkezett, vagy éppen fel kellett injektálni a beteget. Egy emberi sors bontakozott ki egy nagyon sok kinnal, feszültséggel járó műtét keretében. Mindezt sztereóban.

Nyugaton a Sender Freies Berlint tartják a dokumentumjáték vagy a "mikrofonnal írt hangjáték" Rómájának. Braun az egyik legjobb szakember a szakmában, s felfogása szerint - meglepő, amit mondott - ezt a műfajt csak nemzetközi együttműködéssel lehet fejleszteni.- De hiszen annyira nyelvhez van kötve - vetettem ellene. Ugyanis eredeti riportot lefordítani nem lehet. De a Sender Freies Berlin máris egy egész sor olyan produkciót készített, amely koprodukcióban jött létre külföldi rádióállomásokkal. Mint mondta, a hollandokkal a legjobb az együttműködés, mert azokban van készség rá. Ez azt jelenti, hogy egy erős, akusztikailag igen pregnans és szuggesztív anyagot vesznek föl, ahol még nincs szöveg. Berlinben ráteszik a német szöveget, Amsterdamban a holland szöveget. Ilyen produkciót még nem hallottam, de ha nem vált volna be, akkor nem csinálnák. Érdekes lenne egyszer utánanézni.

~~Miért soroltam fel a példákat?~~ Azért, hogy még világosabbá tegyen, mit értek kerek és befejezett történetesen vagy legalábbis befejezést igénylő történeten és azon, hogy előre meg kell célozni a témát. Tehát olyan témát kell választani, amelyről tudom, hogy bizonyos helyszínen

vagy időn belül igennel vagy nemmel tudom lezárni.

Amikor tehát ilyen mikrofonnal készülő dokumentumjátékot akarunk csinálni, a témaválasztásra kell ügyelnünk. Csak így lehet tovább lépni. Nyilvánvaló, hogy az Apolló űrhajó és hasonló horderejű események nem mindennaposak, s a riporter sem mindig jut a közelükbe, de már annyira zárt történés, mint pl. egy műtét vagy valamilyen gazdasági, tudományos, társadalmi vagy egyéb esemény nálunk is akadna. Téma tehát van, módszert és ötleteket viszont a külföldtől tanulhatunk.

A dokumentumjáték helyzete a rádióban

LISZKAY TAMÁS: Bozó László tanulmánya a dokumentumjátékokról, amely a Rádió Szakkönyvtár sorozatban jelent meg 1966-ban, felsorakoztatja a műfaj leglényegesebb jegyeit, konkrét elemzésekkel határozza meg annak specifikus dramaturgiai törvényeit, s megvonja azokat a határokat is, amelyek a dokumentumjátékot a riportösszeállítástól egyrészt, a hangjátéktól másrészt elválasztják. Hangsúlyozza a tanulmány a műfaj fontosságát, jelenlétének meghatározó szerepét is.

Nos - ha lehet - ez a meghatározó szerep az azóta eltelt öt esztendő alatt csak növekedett. A tényeket felvonultató, azok közvetlen erejével érvelő, hatni kívánó alkotás a művészetnek egyre nagyobb területein nyer abszolút polgárjogot s e területeken a régi tulajdonos biztonságával mozog. Nem kuriózum többé a dokumentumjáték, hanem mindennapos. Mondhatnánk azt is, ha nem lenne némi pejorativ kicsengése a szónak: divat. Az alkotók között is - a közönség között is.

A Magyar Irodalmi Lexikon "Dokumentumjáték" címszavában egy par excellence rádiós műfajról beszél:

"A dokumentumjáték a rádiójátéknak az a fajtája, amely a dokumentumokkal is bizonyítható valóságon alapszik. Általában megtörtént események feldolgozása a drámairás eszközeivel. Az a törekvés szülte, hogy az új élet tényeit, az új világot formáló embert lehetőleg gyorsan ábrázolja s elősegítse vele az új életforma kibontakozását."

Nos, a Műsorszerkesztőség hat darabból álló "mintavétele" - 1971-ben - egyben egyértelműen bizonyítja, hogy rádióink jelenleg nem él a dokumentumjáték kínálta lehetőségekkel, hogy hiányzik az az alkotói műhely, ahol ez a műfaj /nem megteremtődne, erre nincs szükség!/ folytatná, összefoglalná a gazdag rádiós hagyományokat s rendszeresen, a jelenleginél sokkal nagyobb mértékben "profilírozná" magát erre az igazán rádiós műfajra.

*

LÓRÁND LAJOS: A vizsgált két tárgyévben, - tehát 1970-ben és 1971 első félévében - lényegesen kevesebb dokumentumjáték szerepelt rádióink műsorán, mint 1969-ben, ami ebből a szempontból sikeres évnek volt

mondható. A dokumentumjátéknak a rádióban időleges fellendülései voltak, kampányszerű mennyiségi megjelenései, amelyek néhány kitűnő egyedi eredményt hoztak.

Négy főosztályon is foglalkoznak pillanatnyilag dokumentumjáték-szerkesztéssel, a műfajnak mégis igazi gazdája. Egyes szerkesztők vagy a műfaj néhány megszállott alkotója foglalkozik vele, szinte privát hobbyból. Az osztályok szervezetten nem karolják fel tevékenységüket, nem biztosítanak a műsorokban állandó műsoridőt a dokumentumjáték számára.

Ez az oka az igazi dokumentumjáték rendszertelen, tervszerűtlen megjelenésének a rádió műsorában. És ha a négy főosztály időnként mégis produkál dokumentumjátékot, ezek nem egységes tervek és elvek szerint szerkesztődnek. Mindenütt más a mérce, emiatt nagy a színvonalkülönbség a darabok között, és ezért van a sok átfedés. De a dokumentumjáték alkotója - a dokumentumjáték roppant munkaigényes volta miatt - a honoráriummal szinte meg nem váltható terheket vállal magára. Emiatt is, a kisebb anyagi és erkölcsi megbecsülés miatt is, kevesebb a dokumentumjáték a rádióban pillanatnyilag, mint kellene.

A referensek írásos anyagából kitűnik, hogy a műfaji zürzavar, tisztázatlanság, dramaturgiai - enyhén szólva - tanácstalanság, a dokumentumjáték erejét, hatékonyságát nagy mértékben csökkentette ez már nemcsak a műfaj ügye, hanem megoldásra váró műsorpolitikai kérdés is.

★

KOROKNAI ZSUZSA: Majd egy esztendeje, amikor a Műsorszerkesztőség először kért föl 6 dokumentumjáték meghallgatására és kritikájára, a kiválasztott művekből elsősorban a "dokumentumszerűséget" hiányoltam. Az idei, 7 műsorból álló "minta" ebben a vonatkozásban gyökeres fordulatot jelez: a meghallgatott műsorok dokumentum-jellegéhez egyetlen esetben sem férhet kétség. Mivel azonban a kritikus hivatalból elégedetlen emberfajta, nyomban hozzá kell fűznöm: érzésem szerint változatlanul tapasztalható bizonyos műfaji tisztázatlanság és ennek nemcsak elvi, hanem jól kitapintható gyakorlati következményei is vannak. /Majdnem azt mondhatnám: ellenkező előjelűek, mint a tavalyi mintában./

A dokumentumjáték - Liskay Tamás idézte is az Irodalmi Lexikon meghatározását - "általában megtörtént események feldolgozása a drámaírás eszközeivel." Nos, a "megtörtént eseményekkel" /jelenségekkel, reális folyamatokkal/ ezuttal nem volt gondom, annál inkább hiányoztak a "drámaírás eszközei". Szigorúan fogalmazva: a meghallgatott műsorok között egyetlen, klasszikus értelemben vett dokumentumjáték sem volt, részben a rádiós publicisztika, részben a riportázs kategóriájába tartoztak.

Az 1972-ben meghallgatott műsorokban voltak kiválóak, közepesek és gyengék; aggályoskodásom oka kettős:

a/ Azt hiszem, nem volna szabad lemondani azokról az erőfeszítésekről, amelyek az igazi dokumentumjáték, - tehát egy sajátos fajtájú szépirodalom - életben tartására és továbbfejlesztésére irányulnak. A dokumentumdráma specifikuma, a való tények művészi sűrítése, átlényegesítése és általánosítása rendkívül korszerű művészeti eszköz, ráadásul értelemre-érzelemre együttesen ható, meggyőző erejű, s viszonylag könnyen befogadható, nagyon "rádiószerű". Persze, csak ha jól csinálják. És ez nagyon nehéz. De megérné.

b/ Talán a tiszta műfajú dokumentumjáték hiánya is okozza, hogy a másfajta dokumentumműsorok tekintélyes része nem mer következetesen az lenni, ami - publicisztika, ismeretterjesztés, riportázs -, hanem "irodalmi" elemeket vesz kölcsön, melyek jobb esetben bosszantó sallangokká válnak, rossz esetben az egész műsor hitelét megkérdőjelezzik.

*

KARCAGI SÁNDOR: Az is nagyon jó dolog, hogy van miről vitatkoznunk. Van termés és nem is csak annyi a termés, amennyi a hivatalos listára fölkerült. Jóval több és nagyon jó, hogy a műhelyben olyan a hangulat, hogy ami a színpadon, a filmben, a regényben, az irodalmi termékek széles skálájában előretör a dokumentum irányába, az a mi műfajunkban is érvényesül.

*

LÓRÁND LAJOS: Fordulat a dokumentumjáték terén, nagyobb dramaturgiai műgond, magasabb mérce csakis akkor várható, ha létrejön a dokumentumjáték szerkesztésére, előállítására specializált szerkesztőség.

A dokumentumjáték helyzetének feltárása egyben érvelés volt a tennivalók sürgőssége mellett, s - ahogy Liskay Tamás is írja -, meg kell teremteni azt az alkotói műhelyt, amelynek keretében virágzásnak indulhat ez a műfaj, mely a rádióműsorok közül a legrugalmasabban tud részt venni mindennapjaink életének alakításában.

Az egységes alkotóműhely létrehozása mellett szól, hogy még korántsem aknáztuk ki a műfajban rejlő lehetőségeket. A műfaj fejlesztésére, gazdagítására csak egy egységes szerkesztőség gondolhat, ahol tervszerű irányítással keresik ki és dolgoztatják fel a legfontosabb témákat, az anyagnak megfelelő formában.

Világjelenség, hogy mióta a rádió elvesztette elsődleges tömegkommunikációs-eszköz voltát, a közönség jobbára azokat a rádióműsorokat fogadja el, amelyek azonnal fölkelik érdeklődését. Tehát a tévével való verseny miatt is gazdagítani kell a műsorválasztékot, és ebbe beleillik a dokumentumjáték: egyrészt, mint sajnos ritkán hallott műfaj, másrészt mint az érdeklődést azonnal lekötő és meg is tartó, s mint az információigényt művészi fokon kielégíteni képes műsor.

Ha már a tévé miatt folyik bizonyos erőátcsoportosítás, strukturaigazítás, ezekbe a változásokba beleférne a dokumentumjáték-szerkesztőség létrehozása, saját műsoridővel, költségkerettel, műszaki bázissal, írókkal, szerkesztő- és munkatárs gárdával.

Amennyire tudom, a legtöbb szocialista és nem-szocialista országban a fejlődés és a rádiók fejlesztése szükségszerűen létrehozza a dokumentumjáték-szerkesztőségeket. Mindkét Berlinben például néhány évvel ezelőtt jött létre önálló feature-szerkesztőség, Londonban ugyancsak működik egy dokumentum- és feature-részleg.

*

LISZKAY TAMÁS: Mindenki előtt világos, hogy a műfaj munkaigényessége rendkívüli... Csak a szervezeti kereteket kellene hozzá kialakítani s meggyőződésem, hogy a műfaj új virágzásnak indulna.

*

TAKÁCS FERENC: Szívesen egyetérténék Lóránd elvtárssal, hogy szükség lenne egy központi dokumentumműsor-szerkesztő részlegre. Ismerve azonban más irányu egyesítési törekvések eredményeit, erre - véleményem szerint - jelenleg semmi realitás nincs.

Ellenben reális és szükséges is lenne az, hogy a Dramaturgián létrejöjjön egy dokumentumjátékot készítő kis részleg, kimondottan a rodalmi dokumentumjátékok készítésére. Ez előbbrelépést jelentene a mostani állapothoz képest és perspektívában talán magja lehetne egy központi dokumentum-részlegnek is. További előrelépést jelentene, ha a zenei területen is koncentráltabban folyna a dokumentumműsorok készítése. A Politikai Adások Főszerkesztőségén, az Ifjusági Főszerkesztőségén is szemügyre kellene venni, hogy a jelenleginél hogyan lehetne többet és szervezettebb koncepcióban ilyen műsorokat csinálni: s akkor a helyzet már néhány éven belül jobb lehetne. Arra kell ösztönözni valamennyi műsorterületet, ahol dokumentumműsorok készülnek, hogy csináljanak többet és jobbat, s hozzunk létre még ott műhelyt, ahol nincsen: a Dramaturgián és a Zenei főosztályon.

*

DR. KISS KÁLMÁN: Amellett vagyok én is, hogy majd egységes irányítást, egységes műhelyt kell teremteni ezeknek a dokumentumműsoroknak, dokumentumjátékoknak, de amíg ez az egységes műhely létre nem jön, minden szerkesztőséget arra kell biztatni, hogy mutassa meg, mit tud. Átmenetileg tekintsünk el a profiltisztaságtól. A színvonalas koordinációnak nincsenek meg a feltételei.

*

LÓRÁND LAJOS: Egy héttel ezelőtt részt vettem Ausztriában írók, rendezők, dramaturgok és rádiójáték-szakemberek találkozásánál. Hangjátékokat hallgattunk, az elmúlt évben német nyelvterületen született jelentős darabokat. Befejezéskor meghallgattuk Paul Wühr, Original Tonaufnahmáját, vagyis eredeti hangfelvételekből összeállított darab-

ját, amely a legutolsó évben elnyerte a Háboruban Megvakultak Díját. Ez a legrangosabb nyugat-német rádiójáték díj. Azért említem meg, mert amióta ez a díj létezik - husz egynéhány éve - ez az első eset, hogy dokumentumjáték kapta a nagydíjat. Ez is arra mutat, hogy a dokumentum-irodalom ország- és világszerte fellendülőben van, számszerű növekedésben, minőségi fejlődésben, s mint ahogy tavaly ilyenkor megállapítottuk ezen a helyen - nálunk viszont stagnált. Elemeztük az okait, s különböző javaslatok, vélemények hangzottak el.

Pályázat és egyéb intézkedések következtében azóta jó néhány dokumentumműsor és dokumentumjáték született rádióinkban. A Dramaturgián megállapodtunk egy több lépcsős terv létrehozásában. Az első lépcsőnél vagyunk még, és azt hiszem, ez az időszak jó néhány évig el fog tartani: a körülményeinket figyelembe véve a jelenlegi összetételű Dramaturgia 1972-ben, 1973-ban, de talán még 1974-ben is három, négy - legfeljebb öt dokumentumjáték létrehozására képes a mostani erőnkel. Ezek között évente kell, hogy szerepeljen legalább egy ugynevezett Gácsi-típusú dokumentumjáték, tehát mikrofonnal írott darab, és kell, hogy szerepeljen egy Braun-féle nyugat-berlini típusú feature. De a Dramaturgia szűkre szabott lehetőségein belül, próbálunk kultiválni más műfajokat is.

A második lépés azt jelentené, hogy a főosztályon vagy az osztályon belül létrejönne egy szerkesztőcsoport vagy egy rovat, amely kifejezetten dokumentumműsorokkal, dokumentumjátékokkal foglalkoznék, nagyobb létszámmal s több anyagi és műszaki lehetőséggel. Egy önálló osztály a főosztályon belül, 1975-1976-ra esetleg már képes volna olyan sokszínű műsor megszerkesztésére, létrehozására, amelyenről Lékay elvtárs beszélt.

*

KARCAGI SÁNDOR: Szükséges a műhely létrehozásának a technikai feltétele, kell, hogy legyen ilyen dokumentumműsor műhely, ahonnan bátorítást kap ez a munka... Ugy vélem, most olyan szakaszban vagyunk, hogy az utolsó év sikereire támaszkodva a tempót gyorsítanunk lehet.

*

LUKÁCSY ANDRÁS: Ugy gondolom, hogy amíg a dokumentum-produkciók ügye megmarad egyes alkotók többé-kevésbé elszigetelt törekvésének, illetve egyes szerkesztőségi csoportok egymástól független kezdeményezésének, addig e területen nem születhet magasabb színvonalú produkció, mint amit az alkotók, illetve szerkesztőségek általában nyújtanak. Pályázatokkal legfeljebb mennyiségi szaporulatot lehet elérni, minőségít - minthogy a feltételek lényegében változatlanok - csak esetlegesen. A dokumentumjáték kérdése a rádióban akkor lesz megnyugtatóan rendezett, ha szerveződik egy olyan önálló műhely, amely minden feltételt biztosít a magasabb szintű termelésre - technikai és művészi vonatkozásban egyaránt. Minthogy a dokumentumjáték fogalma magába zárja a művészi principiumot, ezt a műhelyt leginkább az Irodalmi Főosztály keretében, de mindenképpen a Dramaturgia hatósugarán belül tudnám elképzelni.